

גילוי דעת

בתקופה האחרונה הנושא הנדון כאן – מעמדם המהותי של נכרים בעיני היהדות – נעשה חשוב יותר ויותר עבורי. כדי להסביר מדוע, עלי לומר משהו על הרקע האישי שלי. אבי, הרב אברהם קלנר ז"ל, נולד בהונגריה בשנת 1908 והתחנך שם בישיבות. הוא הגיע לארצות הברית אחרי מלחמת העולם הראשונה והוסמך לרבנות בישיבת רבי יצחק אלחנן (לימים, Yeshiva University). אמי, הרבנית קיי (Kay) טננבאום קלנר ז"ל, נולדה בניו יורק בשנת 1913 למהגרים מפולין. חמי, הרב אברהם בנימין שאולזון ז"ל, נולד בשנת 1917 בארץ ישראל (דור שביעי לעליית תלמידי הגר"א) וזכה ללמוד כילד קטן במוסדות של ישיבת 'עץ חיים' הידועה. כשהיה עלם צעיר ירדה משפחתו לארצות הברית, והוא גדל בניו יורק ובפידלפיה והוסמך גם הוא לרבנות בישיבת רבי יצחק אלחנן. חמותי, הרבנית רחל ברקן שאולזון ז"ל, נולדה בפולין בשנת 1919 אך גדלה בעיר סטמפורד, ארצות הברית. מאחר שאביה נפטר בהיותה פעוטה, היא גדלה בביתו של דודה, הרב יוסף יעקבוביץ ז"ל, שכיהן שנים רבות ברבנות בסטמפורד (והיה מסדר הקידושין של אשתי ושלי). אשתי ואני גדלנו אפוא בבתי רבנים בעלי רקע מזרח אירופי וארץ ישראלי. מעולם לא שמענו, לא מהורינו וגם לא ממורינו, מקצתם פליטי השואה, שנכרים שונים מיהודים במהותם ופחותים בערכם האנושי. שמענו כמובן כי טוב להיות יהודי וכי היהודים חכמים ומלומדים וכו' (בשעה שאני כותב מילים אלה אני מאזין לרדיו ושומע שפורסמו שמותיהם של זוכי פרס נובל לשנה זו. מובן שבדקתי מיד כמה שמות 'יהודיים' יש ברשימה זו – הרבה!). הוסבר לנו שהשוני בין יהודים לנכרים והיתרון השכלי והמוסרי של יהודים על רוב הגויים הם תולדה של ההיסטוריה, של הסוציולוגיה ושל ההתמסרות לתורה, אבל לא נאמר שהם תולדה של יתרון גנטי. כשאני שואל את בני דורי, בעיקר עולים דתיים מארצות המערב, מה למדו ושמעו הם בבית הוריהם ובבתי הספר היהודיים שלמדו בהם, התשובות דומות. אבל כשאני שואל אותם מה ילדיהם ובייחוד נכדיהם שומעים בבתי הספר – של הציונות הדתית ושל המגזר החרדי כאחד, התשובות שונות ומדאיגות. לי נדמה כי התפיסה שיש הבדל מהותי בין יהודי לגוי, ושהגוי לא נברא לגמרי (או בכלל לא) בצלם אלוהים, גוברת מאוד בשנים האחרונות. אביא שלוש דוגמאות: האחת קיצונית, השנייה מתונה, והשלישית מינורית יחסית.

תחילה אציג את העמדה הקיצונית. בשנת תש"ע פרסמו יצחק שפירא ויוסף אליצור את הספר 'תורת המלך: דיני נפשות בין ישראל לעמים'. את הספר הוציאה לאור ישיבת 'עוד יוסף חי' שביישוב יצהר. הספר גרם לתסיסה רבה בציבוריות הישראלית. פרקליטות המדינה עצרה את המחברים והביאה אותם באזיקים לחקירת המשטרה. אחר כך נחקרו גם הרבנים שכתבו הסכמות לספר. בעקבות זאת נחלצו רבנים מובילים בישראל לתמוך בעמיתיהם, מחברי הספר וכותבי ההסכמות. הרבנים התומכים לא הביעו עמדה בעד או נגד תוכן הספר, אבל תמכו בזכות המחברים לכתוב מה שכתבו.

ומה הם כתבו? מחברי הספר 'תורת המלך' כתבו במפורש: 'גוי שאינו גר תושב [...] מציאותו של גוי כזה אינה לגיטימית' (עמ' מג). המחברים מסתמכים (ככיכול) על דברי הרמב"ם. הרמב"ם קובע: 'ואין מקבלין גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג, אבל בזמן הזה אפילו קיבל עליו כל התורה כולה חוץ מדקדוק אחד אין מקבלין אותו'.¹ מכאן עולה שבעיני מחברי הספר, כל גוי בזמננו אינו גר תושב ו'מציאותו של גוי כזה אינה לגיטימית'. במילים אחרות: לחייהם של חסידי אומות העולם בזמן השואה, של חיילי צה"ל שאינם יהודים, של ערביי ישראל (20% מאזרחי המדינה) ושל רבבות בני אדם נוספים שאינם יהודים על פי ההלכה אך בחרו לכרוך את חייהם וגורלם עמנו – לחייהם של כל אלה, לטענת מחברי הספר, אין לגיטימיות.

מחברי הספר 'תורת המלך' עוד הגדילו לעשות וכתבו במפורש: 'בעצם, על פי תרי"ג מצוות, אין בכלל מקום למציאות של גוי כמות שהוא' (עמ' קעה); הם מייחסים דעה זו לרמב"ם ומוסיפים ואומרים בשמו: 'אין מקום להשאיר גוי כזה בעולם' (שם). הגויים למעשה דומים לבעלי חיים יותר מלבני אדם (עמ' קעג-קעד; ראו גם עמ' מה).

המחברים מסיקים מכך שלאמתו של דבר אין הגויים בני אדם. התוצאות ברורות: 'גוי שעובר על אחת משבע מצוות חייב מיתה, והוא נהרג על פי עד אחד ודיין אחד וללא התראה' (עמ' מט). מדיונם עולה שהעד והדיין אמורים להיות גם המוציאים להורג (עמ' נא). אם כן, מי שרואה גוי טועם מלפפון חמוץ במכולת מבלי לשלם, אמור להרוג אותו. על אחת כמה וכמה 'במלחמה על ארץ ישראל, סיבה זו [חיוב מיתה של גויים שלוחמים בנו] מתחזקת, שהרי גויים שתובעים [ההדרגה היא שלי] את הארץ לעצמם גוזלים מאתנו את הארץ, שירושה היא לנו מאבותינו' (עמ' קצב). גוי שתובע את ארץ ישראל (כולה או חלקה?) הוא גזלן, ולפיכך דינו מוות.

מחברי 'תורת המלך' כותבים במפורש: 'ועל כל פנים אנחנו למדים שיש סכרא לפגוע בטף אם ברור שהם יגדלו להזיק לנו' (עמ' רז). נראה שרוצחי משפחת פוגל באיתמר, יימח שם, פעלו לפי סברה דומה.²

1 הלכות איסורי ביאה יד, ח; ראו גם הלכות שמיטה ויובל י, ט.

2 אריאל פינקלשטיין, אשר כתב מחקרים חשובים על הספר 'תורת המלך', מנתח את נקודות התורפה של הספר ומזכיר הרבה מהפולמוסים סביבו. ראו פינקלשטיין, דרך המלך; הנ"ל, שכל זו; הנ"ל, מעמדם הדתי.

עמדה מתונה יותר בנושא מהות הגוי אפשר למצוא אצל הרב שלמה אבינר. לית מאן דפליג, שבעולם הציונות הדתית במדינת ישראל היום קולו של הרב אבינר מהדהד בחזקה. לאור חשיבותו אתיחס לעמדתו ביתר אריכות. הרב אבינר נולד בצרפת בשנת 1943 ועלה ארצה בשנת 1966. הוא בעל תארים במתמטיקה ובהנדסה והיה קצין במילואים. את תורתו קנה בישיבת 'מרכז הרב' ונחשב לאחד מתלמידיו המובהקים של הרב צבי יהודה הכהן קוק ז"ל. הרב אבינר מכהן כרב ביישוב בית אל וכראש ישיבת 'עטרת כהנים' ברובע המוסלמי בעיר העתיקה. אף על פי שנחשב לנץ פוליטי, התנגד לסירוב פקודות מצד חיילי צה"ל בזמן ההתנתקות מרצועת עזה בשנת 2005. עמדה אמיצה ועצמאית זו עוררה זעם רב במחוזות נרחבים בציונות הדתית.³ הרב אבינר חיבר ספרים ומאמרים רבים. בכתב העת 'עיתורי כהנים' הוא כותב:

אנו עם סגולה לא בגלל שקבלנו את התורה, אלא קבלנו את התורה מפני שאנו עם סגולה. כי התורה מתאימה כל כך לטבענו הפנימי. לאומה יש טבע מיוחד, אופי, פסיכולוגיה ציבורית, אופי אלוקי מיוחד, וריבוננו של עולם הוא שיצר אומה מיוחדת זו – עם זו יצרת לי תהלת יספרו (ישעיהו מג, 21). יש הטוענים נגדנו שאנו 'גזעניים', ותשובתנו היא [...] אם גזענות פירושה שאנו שונים ועליונים מעמים אחרים, ומתוך כך מביאים ברכה לעמים אחרים – אזי, מודים אנו ששונים אנו מכל עם, לא מצד צבע העור, אלא מצד הטבע הנשמתי שלנו, והתורה היא תיאור התוכן הפנימי שלנו.⁵

בפסקה טיפוסית זו מציג הרב אבינר את עמדתו באופן ברור מאוד ומתפלמס עם מתנגדיו. הבה ננתח את דבריו: עם ישראל הוא עם סגולה. למה ואיך? הרב אבינר מתייחס לשתי אפשרויות: צאצאיהם של אברהם, יצחק ויעקב קיבלו את התורה ולכן נעשו לעם סגולה;

3 יש אתר באינטרנט המיוחד כולו להתקפות על הרב אבינר: <http://aviner.net>. אינני יודע מי עומד מאחורי אתר זה.

4 איך ישראל מביא ברכה לעמים? בפירושו לכוזרי כותב הרב אבינר: 'התורה היא האור האלוהי היותר גדול, והיא שייכת אך ורק לישראל, ומישראל נוטפות טיפות של קודש על כל עם ולשון כפי מדרגתו ועניינו' (אבינר, הכוזרי, א, עמ' 108). הרב אבינר חוזר וכותב זאת פעמים רבות. למשל, בתשובה לשאלה שנשאל באינטרנט: 'למה לנו להיות עם?' הוא כתב, בין השאר: 'מה הצורך באומה מיוחדת? אלא שכמו שאדם זקוק ללב, כך המין האנושי זקוק לעם "לבי"'. רבי יהודה הלוי כותב שעם ישראל הוא לב האנושות (כוזרי ב לו). לא לב מנותק, לא לב מתנשא, לא לב קפוא במקרה, אלא לב חי המזרים חיים לכל האברים. כמו שאהבת הלב היא אהבת כל האברים, כך אהבת עם ישראל היא בעצם אהבת כל המין האנושי. כאשר אנו מתאמצים בעבודתנו הלאומית, בחיזוק ישיבת עם ישראל בארצו, בחיזוק צבאו ומדינתו, אנחנו בעצם פועלים למען האנושות כולה. אין זו אהבה אגואיסטית אלא אהבה אוניברסאלית. 'הן עם לְבָדֵד יִשְׁכַּן וְכִגְוִים לֹא יִתְחַשֵּׁב' (כמדבר כג 9) – לטובת האנושות' (<http://www.kipa.co.il/now/18/11335.html>).

5 אבינר, עיתורי כהנים 174 (תשנ"ט). אני מודה לרב ד"ר רונן לוביץ על שהסב את תשומת לבי למקור זה.

או: צאצאיהם של אברהם, יצחק ויעקב היו בני האדם היחידים המסוגלים (מלשון 'סגולה') לקבל את התורה, וקבלת התורה הייתה תוצאה של היותם עם סגולה מלכתחילה. בדבריו אלו הרב אבינר: מודה (בחצי פה, כך נראה לי) שקיימת מחלוקת בנידון (אמנם כן: כפי שיובהר בספר הזה, עמדתו היא עמדת רבי יהודה הלוי לעומת עמדת הרמב"ם); נוקט עמדה במחלוקת הזאת; מרמז שהעמדה השנייה אינה ראויה (בכך שהוא רק מעלה את האפשרות שקיים צד שכנגד בלי לטעון טענות נגדו).

הרב אבינר מוסיף וקובע שהתורה מתאימה לטבע הפנימי של עם ישראל: 'לאומה יש טבע מיוחד, אופי, פסיכולוגיה ציבורית, אופי אלוקי מיוחד, וריבוננו של עולם הוא שיצר אומה מיוחדת זו – עַם זֶה יִצְרָתִי לִי תְהִלָּתִי יִסְפְּרוּ (ישעיהו מג, 21)'. בזה הוא עושה, כמדומני, החפצה (reification) של המושג 'עם' וקובע שהעמים מוגדרים ומופרדים זה מזה על ידי טבעם הפנימי. הרב אבינר מאמץ אפוא את האידאולוגיה של תנועת הרומנטיקה הגרמנית מהמאה התשע עשרה ומלביש אותה על היהדות.⁶ לדבריו, לעם היהודי יש טבע פנימי ייחודי לו, טבע שהתורה מתאימה לו במיוחד.⁷

בעקבות זאת הרב אבינר נוקט עמדה במחלוקת התנאים: האם התורה ניתנה לכל באי עולם או רק לישראל.⁸ כמו כן הוא מעלה בעיה מטפיזית בשאלת גיורם של גויים ליהדות: איך יכול אדם שטבעו הפנימי אינו יהודי לקבל את התורה?⁹ הוא נאלץ לנקוט עמדה פרטיקולריסטית גם בנוגע לימות המשיח, שכן אם התורה מתאימה רק למי שטבעו הפנימי יהודי, אזי ההבדל המהותי בין היהודי ובין הגוי יישמר גם בימות המשיח. ובכן, שוב הרב אבינר נוקט עמדה במחלוקת, הפעם בלי להזכיר כל עיקר.¹⁰

הרב אבינר אינו רק רבה של התנחלות בשומרון ולא רק ראש ישיבה המזוהה מאוד עם תקוות הקשורות לבית המקדש השלישי, הוא גם איש העולם הגדול. הוא יודע איזו תרעומת דבריו עשויים לעורר וממהר להבטיחנו שאינו גזען, לפחות לא במובן המקובל של המילה, כפי שראינו: 'אם גזענות פירושה שאנו שונים ועליונים מעמים אחרים, ומתוך כך מביאים ברכה לעמים אחרים – אזי, מודים אנו ששונים אנו מכל עם, לא מצד צבע העור,

6 בזה הולך הרב אבינר בעקבות רבו, הרב צבי יהודה (הרצ"ה) קוק, אשר הלך בעקבות אביו, הרב אברהם יצחק הכהן (הרא"ה) קוק; והרא"ה הלך בעקבות 'רבו', הגל. ראו לוביץ, דיאלקטיקה והרמוניה. ברור שבין תפיסת הרא"ה קוק, המבוססת בין השאר גם על המהר"ל, ובין הרומנטיקה הגרמנית יש הבדלים חשובים, אבל יש גם צדדים שווים. לדיון ממצה, מלווה בהפניות למחקרים רבים, ראו שוורץ, אתגר ומשבר, עמ' 233-266.

7 אני מנסה לתרגם משפטים אלה ללשונם של חז"ל ואיני מצליח. לדעתי, רעיונות אלה באים מן החוץ ואינם טבעיים לתורה.

8 על המחלוקת בשאלה זו ראו הירשמן, תורה לכול.

9 יש פתרונות לבעיה זו; לשיטת הרב אבינר (ולפניו לרבי יהודה הלוי ובוודאי למחברי הזוהר), הגיור מהווה בעיה; ואילו לשיטת הרמב"ם אין כאן בעיה.

10 ראו פרק ז בספר זה.

אלא מצד הטבע הנשמתי שלנו, והתורה היא תיאור התוכן הפנימי שלנו'. אין הגזענות של גזענות ביולוגית – יש יהודים בכל גוני הקשת; לא, הגזענות שלו רוחנית: היהודים אכן עליונים על עמים אחרים, עליונות הקשורה לנשמה היהודית הייחודית, נשמה ש'הוראות ההפעלה' שלה כתובות בתורה. עליונות זו רק מביאה ברכה לשאר העמים.¹¹ הרב אבינר אינו חושש מהשפעותיה של עמדתו בדבר עליונותו של העם היהודי. בספר המיועד לחיילי צה"ל הוא כותב:

המוות הוא טומאה, שכן מהותו היא מיעוט החיוניות האלוקית שבנברא. ובהתאם למידת ההסתלקות של החיוניות האלוקית הזו – כך היא מידת הטומאה. קברי הגויים אינם מטמאים באוהל מעיקר הדין, כי נשמתם אינה כה קדושה, וההפרש בין גופם בלי נשמה לגופם עם נשמה אינו כה גדול. לכן, הסתלקות הנשמה אצלם אינה מהוה משבר כה נורא. וכן להיפך: קברי צדיקים אינם מטמאים (לכמה שיטות, אם כי לא להלכה)¹² כי גופם קדוש הוא, ואין כל כך מיעוט בהופעה האלוקית עם הסתלקות הנשמה. קברי ישראל מטמאים כי נשמתם קדושה, אולם גופם ללא נשמה אינו קדוש, והסתלקות הנשמה אפוא, היא משבר נורא של הסתלקות החיוניות האלוקית מהגוף – וזו טומאת המוות.¹³

לפי טקסט בעייתי זה, ההבדל בין יהודי חי ליהודי מת עצום, וההבדל בין גוי חי לגוי מת קטן הרבה יותר.¹⁴ הרב אבינר אינו אומר ואפילו אינו מרמז שהריגת הגוי היא דבר קל, אבל האם כל קוראיו מבינים זאת? לא באתי כאן להתריס על חוסר אחריות מצד רב, אלא להדגים תפיסה מסוימת – ורווחת – של מהות היהודי.¹⁵ עמדתם של מחברי הספר 'תורת המלך' קיצונית לכל הדעות; לעומתם עמדתו של הרב אבינר ממש מתונה.

נעיין עכשיו בקיצור נמרץ בתפיסה שיש הבדל בין יהודי ובין גוי, הבדל חשוב, אך מינורי. הרב הרשל שכטר מכהן כפרופסור לתלמוד וכראש הכולל ב-Yeshiva University

11 אי אפשר להתכחש לכך שהתורה מזכירה עליונות זו. ראו למשל: 'וּלְתַתֵּךְ עֲלֵיוֹן עַל כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר עָשָׂה לְתַהֲלָה וּלְשֵׁם וּלְתִפְאָרֶת וּלְהִיָּתֵךְ עִם קָדֵשׁ לְה' אֱלֹהֶיךָ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר' (דברים כו 19). וגם: 'וְהָיָה אִם שָׁמוֹעַ תִּשְׁמָע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשִׁמּוֹר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מִצְוֹתָיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶנְךָ הַיּוֹם וְנִתְּנָה ה' אֱלֹהֶיךָ עֲלֵיוֹן עַל כָּל גּוֹיֵי הָאָרֶץ' (דברים כח 1). כפי שיוסבר בספר זה, השאלה העומדת לדיון היא אם העליונות הזאת מטפיזית, אימננטית, מהותית או תוצאה של התנהגות מסוימת.

12 וזהו ח"א קסח. מדרש משלי ט, א (ההפניות במקור המצוטט).

13 הובא באחיטוב, מדינה וצבא, עמ' 466. מקור ביניים מעניין לעמדתו זו של הרב אבינר אפשר למצוא בפירוש אור החיים לבמדבר יט 2.

14 השוו: 'בהיותנו סגולת-האנושות, אנו גם לב האנושות. אנחנו בני אדם יותר מאחרים' (אבינר, הכוזרי, עמ' 136, וראו גם עמ' 302).

15 לדיון חשוב (ומדכא) ברשימה ארוכה של ראשונים ואחרונים אשר דגלו בתפיסה של עליונות היהודים כיהודים על נכרים ראו באלק, נפש היהודי.

בניו יורק. הוא בעל תואר שני בספרות עברית ועומד בראש מוסד המזוהה היסטורית עם היהדות האורתודוקסית המודרנית. בעת האחרונה הוא כתב, כאילו אין שום מחלוקת בנושא, את הדברים האלה: 'ה' ברא את כל בני האדם בצלם אלוהים וברא את בני ישראל עם מעלה יותר עמוקה של צלם אלוהים זה – מה שידוע כ"בנים למקום"¹⁶.
דומה שהרב שכטר מתבסס על קריאה (מוזרה בעיני) של משפט זה ממסכת אבות:

הוא [ר' עקיבא] היה אומר חביב אדם שנברא בצלם; חבה יתרה נודעת לו שנברא בצלם שנאמר (בראשית ט 6): כִּי בְּצַלְם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם. חביבין ישראל שנקראו בנים למקום; חבה יתרה נודעת להם שנקראו בנים למקום שנאמר (דברים יד 1): בְּנִים אַתֶּם לַה' אֱלֹהֵיכֶם. חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה; חבה יתרה נודעת להם שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם שנאמר (משלי ד 2): כִּי לָקַח טוֹב נָתַתִּי לָכֶם תּוֹרַתִי אֶל תַּעֲזֹבוּ (משנה, אבות ג, יד).¹⁷

עולה מדבריו של הרב שכטר שבני האדם כולם נבראו בצלם אלוהים, אבל היהודים נבראו בצלם אלוהים יותר משאר האנושות. לי זה מזכיר את ספרו של אורוול (Orwell) 'חוות החיות'. אני סמוך ובטוח שהרב שכטר אינו מודע למשמעות דבריו והיה נדהם לראותם מובאים בהקשר של הספר 'תורת המלך'. אני מביא את דבריו בעיקר להדגיש שגם בקרב המעורים בעולם המודרני והרואים את עצמם סובלנים ומסתייגים הסתייגות מוחלטת מהגזענות, רבים אינם מבינים את שורשי עמדותיהם ואת משמעותן, בייחוד ברמה האופרטיבית האפשרית.

למחברי הספר 'תורת המלך', לרב אבינר ולרב שכטר משותפת התפיסה שיסוד ממש, בצורה זו או אחרת, מבדיל את היהודי מהגוי. מחברי 'תורת המלך' מסיקים מזה מסקנות רעיוניות (ואולי גם אופרטיביות) איומות. הרב אבינר ממתן את המסקנות האלו ומנסה להציג אותן נעלות. הרב שכטר אולי אפילו אינו מודע למסקנות אלו.
מגמת הספר שאתם עומדים לקרוא היא להוכיח שבעיני הרמב"ם אין הבדל מהותי מולד בין יהודי מן השורה לבין גוי מן השורה ברמת 'צלם האלוהים' שלהם. הוכחה זו תיעשה בעיקר על פי פירוש המשניות של הרמב"ם וספר משנה תורה, ואנסה להתבסס מעט ככל האפשר על ספר מורה נבוכים. אמנם הרמב"ם של משנה תורה והרמב"ם של מורה נבוכים הם אותו הרמב"ם, אבל סביר להניח שחלק מקוראי הספר הזה ישתכנעו מהוכחות המבוססות על כתבים הלכתיים יותר מהוכחות המבוססות על כתבים פילוסופיים.

16 שכטר, נשים, עמ' 20. השוו לדבריו בהרצאה הזאת: http://www.torahweb.org/audioFrameset.html#audio=rsch_050204 והשוו לדברי המהר"ל המובאים לקמן בפרק א.

17 ראוי לציין שעל משנה זו כתב הרמב"ם: 'אמר, כי ההודעה למי שהיטיבו לו בשיעור הטובה – היא הטבה אחרת, כי פעמים מטיבים עם אדם דרך רחמנות עליו, ואין מודיעים לו שיעור מה שנעשה עמו, מתוך זלזול בו'. נראה שרמב"ם לא הבין את המשנה בדרך שהרב שכטר הבין אותה.